

М.В.Даньків

*Київський національний лінгвістичний
університет*

ІСЛАМ І МИСТЕЦТВО (РОЗДУМИ НАД КНИГОЮ Є.Г.ЯКОВЛЄВА „МИСТЕЦТВО І СВІТОВІ РЕЛІГІЇ”)

Сьогодні, коли молода українська незалежна держава підтримує та розвиває зв'язки із багатьма країнами як Заходу, так і Сходу, актуалізується питання вивчення культурних надбань країн західної та східної цивілізацій. Проблема ісламу в останні роки у зв'язку з глобальними викликами часу набула нового звучання та спонукала багатьох науковців до вивчення різних аспектів мусульманської доктрини.

Як відомо, іслам виник в умовах становлення класового суспільства в Аравії. Адепти цієї релігійної доктрини перш за все намагалися сформулювати такі соціальні принципи, навколо яких можна було б об'єднати всіх мусульман. Тому ранній іслам приділяв мало уваги проблемам культури і мистецтва. Ставши релігією феодального суспільства, іслам поступово набув визначального впливу на всі сторони духовного життя населення, у тому числі й на розвиток художнього мистецтва.

Одним з найголовніших обрядів у ісламі є ходіння на прощу в Мекку – хадж, який передбачає обов'язкове виконання певної послідовності ритуальних дій. Так, прочанин, який прибув на священну землю Мекки, не може голитися, обрізати волосся й нігті, користуватися милом, чистити зуби, палити, а також заподіяти шкоду найменшій комасі. Він має одягтися у білий бурнус (просторий арабський вовняний плащ із каптуром) і, наблизившись до мечеті Аль-Харам, виконати «таваф» – сім разів обійти проти годинникової стрілки навколо Кааби – кубоподібної споруди із сірого каменю в центрі внутрішнього двору мечеті, вкритого чорною тканиною. Але головне – прочанин повинен торкнутися або поцілувати «чорний камінь», розташований у східній Каабі. Потім з усіма прочанами він від полудня до заходу сонця в долині Арафат молиться Аллахові. На закінчення прочанин має сім раз пробігти між двома священними пагорбами і повернутися до мечеті, де йому зрізують пасмо волосся, що означає закінчення стану благочестя – «іхраму». Прочанин, який виконав такий обряд, стає хаджі, тобто мудрим. Відтепер він може виступати як учитель і суддя правовірних.

Для ісламу головним було виробити систему певних дій, яка може існувати і без духовної і навіть художньо-міфологічної традиції. І все ж ісламові ніколи не вдавалося, навіть у періоди свого максимального піднесення, повністю нівелювати мусульман. Разом з тим на нього впливали староарабські й іудейські традиції негативного ставлення до естетичності і особливо до мистецтва, яке намагалося відтворити, зобразити реальний світ.

Треба сказати, що теоретичні засади іудаїзму були сформовані у Старому завіті, Торі, Каббалі, а також староіудейському містицизмі, який, у свою чергу, спирався на староарабські традиції. Таким чином, в ісламі відбулося начебто заперечення: відродження і утвердження через іудаїзм староарабських принципів негативного ставлення до зображення. Проте навряд чи ці заборони були пов'язані тільки з боротьбою проти ідолопоклонства. Вони мали принципове світоглядне значення, за їх допомогою утверджувалася цілісна мусульманська концепція світорозуміння. Ці заборони мали глибокий соціальний зміст. Вони повинні були відвернути увагу правовірного мусульманина від «тлінного» світу, спрямувати його думки, почуття і бажання до єдиного епіцентру Всесвіту – до Аллаха. І від покоління до покоління створювалася стійка система, стійкий динамічний стереотип поведінки, в якому не було прагнення відтворити, зрозуміти зовнішній світ.

На ранніх стадіях, коли склалися основні уявлення і категорії мусульманської віри, в цій системі було зовсім мало понять естетичного характеру. Лише значно пізніше, в основному з розвитком мусульманської архітектури, були вироблені такі есте-

тичні поняття-символи, як: 1. «джамалі» – божественна, досконала краса (це маківка мечеті); 2. «джалал» – божественна велич (величне, піднесене – мінарети); 3. «сифат» – божественне ім'я (написи на зовнішніх стінах мечетей). І все ж таки в Корані можна знайти безліч поетичних образів – мусульманство намагалось надати ісламським догматам естетично привабливого вигляду. Однак у практиці релігійного життя мусульманство нетерпимо ставилося до образної, образотворчої інтерпретації основних понять і уявлень віри. Ця нетерпимість ще більше виявилася в мусульманській обрядності (особливо в ортодоксальному сунізмі), яка сформувалася на принципах крайнього аскетизму, екстатичної екзальтації і безумовного дотримання релігійних догм. У свою чергу, уявлення і обрядність формували й емоційний світ правовірного мусульманина, його настрої і почуття, з яких іслам намагався вилучити все антропоморфне і наочно-природне.

Отже, іслам, спираючись на староарабську та іудейську традиції, намагався містично деформувати емоційно-естетичне ставлення людини до світу на всіх рівнях: уявлень, понять, теології, обрядності і навіть настроїв. Він прагнув до того, щоб у структурі мусульманської віри були абсолютно відсутні будь-які елементи, що нагадували б людині про красу «тлінного» світу, про її власну красу і досконалість. Заборона зображення бога й ідолопоклонства мала своїм наслідком заборону зображення людини, бо людина в ісламі не становить жодної цінності поза божественною ідеєю. Допустити зображення людини означало для ісламу певною мірою компроміс із язичницьким богорозумінням. Коран, послідовно проводячи ідею монотеїзму, врешті-решт прийшов до заборони всього живого, бо це розглядалось як наслідування дій Аллаха.

Цей послідовний антигуманізм досить чітко випливав із загальної світоглядної концепції ісламу, і його боротьба проти зображення світу і людини ще раз підкреслює принципове значення цієї заборони. Оскільки світ реальний, світ земний не можна зображати як такий, що не має цінності, а людина – частина цього світу, то і людина не має будь-якої цінності, вона – не вершина творіння, вона всього тільки муслім, покірливий раб земних царів і слухняна зброя в руках всевладного Аллаха.

Саме це породжувало в мусульманстві цілковиту нетерпимість і ворожість до інших антропоморфних культур, в яких людина стає тільки об'єктивною основою, яка визначає розвиток мистецтва. Ось чому фанатичні воїни Арабського халіфату руйнували чудові творіння античної Греції, знищували мистецтво Риму і середньовічної Європи.

Проте мусульманство, як і кожна релігія, не може обійтися без мистецтва, не може не відгукнутися на естетичну потребу людини, на її природне, органічне прагнення до прекрасного, піднесеного, досконалого. В ісламі виникала та існує величезна апокрифічна література, в якій із східною пишністю і гіперболізмом прославляються Аллах, пророк Магомет, Алі та безліч святих. Слову в ісламі надавалось велике значення, що відповідало мусульманській теології, оскільки слово не мало матеріально-антропоморфного характеру, як, наприклад, живопис і скульптура. У першу чергу, це озвучене священне слово Корану і мусульманських молитов.

І справді, в Корані ми знаходимо зразки високорозвиненого художньо-образного мислення. Особливо це характерне для опису найголовнішої ідеї мусульманської теології – райського життя. «З великою досконалістю та темпераментом у Корані зображені картини раю і пекла, значною мірою навіяні життям і побутом стародавніх арабів у спекотній аравійській пустелі: «Тим, які увірували і робили добро, Коран обіцяє оселення в раю «на віки вічні». Там на них чекають «сади благодаті з виноградниками», у «долішній частині яких будуть текти прохолодні ріки». Праведники ввійдуть до «райських садів, прикрасившись браслетами із золота й перлів», а вбрання їх буде «із тьму, єдвабу і парчі» (назви тканин, які використовувались для пошиття вбрань). Вони лежатимуть «у затінку дерев», «на гаптованих ложах, на розкладених подушках і розстелених килимах», а споживатимуть вони «чудові плоди і напої». Їм «прислужуватимуть вічно юні хлопчики з чашами, жбанами і келихами», наповненими водою «з проточного джерела – від неї не болить голова і людина не відчуває втоми», і обноситимуть їх

«тими плодами, які вони беруть, і м'ясом тих птахів, яких вони побажають». «Як відплата за те, що вони робили, їх тішитимуть «дружини чисті, мов перли», «повногруді ровесниці з опущеними очима»; «не почують вони в райських садах ні балачок, ні звинувачень у неправді».

Як уже відзначалося, невідповідність образотворчого мистецтва релігійно забарвленому «ідеалові» в ісламі привела до заборони образотворчого мистецтва взагалі. Категорична заборона мистецтва ісламом є відображенням конфлікту між двома формами суспільної свідомості, відображенням протиріччя між внутрішньою сутністю релігії і мистецтва, тому що живопис і скульптура – такі види мистецтва, де містична ідея ледве знаходить можливість матеріального втілення. Усунення протиріччя між релігійною вірою і мистецтвом, тобто художньою формою пізнання, відбувається в ісламі не в результаті використання мистецтва релігією, а шляхом відновлення образотворчого мистецтва.

В архітектуру іслам привніс культові споруди різноманітного призначення, в першу чергу мечеть з міхрабом – священною арочною нішею, мінарет – вежу, з якої закликають віруючих до молитви. Геометрія відігравала важливу роль у релігійному мистецтві України та мусульманських країн. Зодчі та митці цих країн враховували в своїх роботах вплив світла і тіні, тепла і холоду, рельєф місцевості та ще багато різних факторів для будівництва куполоподібних будівель – церков, мечетей з багатьма арками, балконами, ажурними стелями з трьохгранними заглибинами. Купол у мечеті та церкві виконував функцію стелі, яка захищала внутрішній простір будівлі від спеки і холоду. Форма небосхилу нагадувала небесний небосхил, через який проходила «вісь світу». Це означало зв'язок людини з Єдиним Господом. Досить промовистим є те, що купол у соборній мечеті міста Язд та купол Володимирського собору в Києві прикрашені декоративними зірками, що нагадують небесний небосхил. Це імітація неба та невидимого духовного, потойбічного світу. Квадратна основа – це відображення земного світу. Зовнішня форма купола – це символ краси; білий колір в ісламській та українській архітектурі символізував чистоту, непорочність, любов та безмежність існування буття на землі.

Прикладне мистецтво мусульманського світу представлене неймовірним багатством декоративних виробів. Це кераміка з металевим золотистим блиском, вироби з металу, прикрашені карбуванням, гравірування, інкрустація, різьба з використанням цінних дерев та слонової кістки, тканини – від важкої парчі до прозорого мусліну, вражаючі уяву вишивки... Мусульманські художники були творцями прекрасного орнаменту. Надзвичайно високого ступеня розвитку набуло мистецтво книжкової мініатюри, яке стало одним з яскравих явищ в історії середньовічного мистецтва.

Мініатюра займає особливе місце в художній культурі України та Ірану. Мистецтво мініатюри співзвучне з поезією цих країн. Живописці змальовували подвиги легендарних героїв, битви, святкові прийоми, ліричні сцени. Мистецтво мініатюри може бути і декоративним. Це живопис без світлотіні. Зображення будується на основі тонкого лінійного малюнка та поєднанні чистих і кольорових плям. Мініатюра не знає перспективи: фігури та предмети розміщені на площині аркуша подібно до кольорового орнаменту. Разом з тим мініатюра була наближена до реальності. В живописній мініатюрі знайшла відображення своєрідна концепція «світотворення». Коротка пора цвітіння фруктових дерев, прохолода оазису були бажаними. І художники прагнули зафіксувати це: в мініатюрі панує прекрасна вічна весна.

Накопичення життєвих вражень вирізняло майже одночасний розвиток мініатюри на Середньому Сході та в країнах Західної Європи. В той час коли у середньовічній Європі основним об'єктом ілюстрування була культова література, на Сході частиною «фігуративного» мистецтва стала світська література. Таке тематичне розходження в мистецтві мініатюри на Заході та Сході частково пояснюється боротьбою в процесі становлення ісламу з ідолопоклонством та перемогою іконоборчої тенденції.